

SƏBUHİ İBRAHİMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: s.ibrahimov71@mail.ru

XIX ƏSRİN SONU-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ NAXÇIVANA DAİR BƏZİ TARİXİ ƏLYAZMA SALNAMƏLƏRİ

Məqalədə XX əsrin əvvəlləri Naxçıvana dair əlyazma mətnlərindən biri – Mirzə Bağır Əliyevin “Qanlı günlərimiz” adlı gündəliyi tədqiqatə çatı olub. Bu gündəlik 1918-1920-ci illərdə Naxçıvanda baş verən siyasi hadisələrin xronologiyasını əks etdirən olduqca sanballı elmi mənbədir. Əlyazmada Naxçıvanda baş verən siyasi hadisələr, xüsusilə erməni vəhşilikləri konkret faktlarla verilir. Əsərdən məlum olur ki, o, heç də hadisələrin şərhində qərəzli mövqə tutmamış və hər iki xalqın hadisələrə açıq gözlə baxmasını və əsl düşüncənin tanınmasına çalışmışdır.

Mədəniyyət sənətinin rəqəmsal qaynaqlarından olan əlyazmaların qiymətli sənədi tariximizin misilsizliklərində çatdırılmaması, onların məariflənməsində misilsiz rola malikdir. Bu baxımdan, klassik Azərbaycan müəlliflərinin, o cümlədən Naxçıvan şair və yazıçılarının əsərlərini araşdırıb xalqa çatdırmaq qarşısında duran mühüm məsələlərdəndir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, əlyazma, tarix, “Qanlı günlərimiz” əsəri, Mirzə Bağır Əliyev.*

Azərbaycan mətnşünaslıq elminin zənginliyini xarakterizə edən əsas mənbələrdən biri də Naxçıvana dair əlyazmalardır. Bu əlyazmaların filoloji-tekstoloji tədqiqi obyektiv şəkildə öyrənilməsi və bugünkü mətnşünaslıq elmimizin qarşısında duran vacib problemlərdəndir.

XX əsrin əvvəllərinə aid Naxçıvan əlyazma mətnlərindən biri də Mirzə Bağır Əliyevin “Qanlı günlərimiz” adlı gündəliyidir. M.B. Əliyevin “Qanlı günlərimiz” adlı əlyazması canlı şahid qeydləridir. Bu gündəlik 1918-1920-ci illərdə Naxçıvanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrin xronologiyasını əks etdirən olduqca sanballı elmi mənbədir. Əlyazmada Naxçıvanda baş verən siyasi hadisələr, xüsusilə erməni vəhşilikləri konkret faktlarla verilir. Əski əlifbada yazılan əlyazmanı professor T.Quliyev 1993-cü ildə transliterasiya edərək kəril əlifbası ilə dövlət nəşriyyatında çap etdirmişdir. Kitabın redaktoru H.Əlibəyli yazır: “Əsərdə türklərin Naxçıvana köməyə gəlməsi, İran, Rusiya, İngiltərə, Fransa, Amerika dövlətlərinin Naxçıvanda baş verən hadisələrə müdaxilə etmələri, həmçinin naxçıvanlıların düşmənlərə qarşı mərdlik və qəhrəmanlıqla vuruşmaları günbəgün, saatbasaat təsvir olunur. Əsərin bir əhəmiyyəti odur ki, bu əlyazma bizə tariximizin ən qaranlıq səhifələri haqqında qədim məlumatlar verən mənbələrdən biridir” [1, s. 4].

Əlyazma müqəddimə və “ərzi-məqsəd” adlanan xüsusi proloqqa başlayır. Müəllifin müqəddimədəki qeydlərindən məlum olur ki, o, 1905-ci ildə olan qanlı Naxçıvan hadisələrindən xəbərdardır və gündəliyinə yazdığı hadisələr 1917-ci il 21 dekabr tarixindən sonrakı dövrü əhatə edir: “1917 miladında 21 dekabrdan etibarən Naxçıvan erməni-müsəlman millətlərinin arasında sərzədə zühur edən və hər iki millətin tarixinə bir xətti-yadigar çəkdirən vüqat... Etiraf etməliyəm ki, 1905-ci ildə may ayının 12-ci günü Nax-

çıvanda erməni-müsəlman davası qorpmuşdur... Gündə bir iki nəfər müsəlmanlardan qətlə yetirib 1905-ci tarixdə üz verən... qanlı səhənin intiqamını alıb Naxçıvandan və havasından millət-i-islami məhv edib istisqaliyyətlə ilə yaşamaq fikrinə düşüblər” [2, s. 5-7].

Əlyazmadan məlum olur ki, müəllif hadisələrin şərhində qərəzli mövqə tutmamış və hər iki xalqın baş verən hadisələrə açıq gözlə baxmadığını təəsüflə xatırlamışdır: “Bu müdərriəni yaratmaqda mənim məqsədim nəinki millətəparastlıq edib bir tərəfi tərif edib digər tərəfi pisləməkdir. Və bəlkə bitərəfənə surətdə hər iki millətin üyubətini göstərərək gələcəkdə əbnayi-vətənin diqqət-i-nəzarini bu kimi millət xaini olanların və bəlkə kəndi mənafeələrinin təqibatlarında bulunanların oynadıqları rollar sayəsində zəhmət ilə əmrirə-həyat sürən kütlələrin məzlum və nabad bir halda bulunmalarına cəlb etmək deməkdir... Hər iki millətin bir-birinə düşmən olub qətl və qarətə meydan buraxmasına kəmərlər səbəb olmalarına hər iki millət qətiyyətin düşünməyib və nəticədə, erməni müsəlmanı və müsəlman erməni təfəssini məhv etmələna gəlib” [2, s. 5].

Əlyazmadan o da məlum olur ki, ermənilər həmin vaxtlar Naxçıvanda olan kazaklarla birləşərək qanlı faciələr törətmiş, müdafiəsiz qalmış əhalinin başına müsibətlər çətmişlər. Qeydlərdən məlum olur ki, ermənilər əvvəlcə Naxçıvanın Əznöbür və Gəhri kəndlərində çirkin niyyətlərini həyata keçirməyə başlamış, burada bir çox nüfuzlu adamları qətlə yetirmişlər. Mart ayında etibarən isə Naxçıvanın əksər rayonlarında erməni vəhşilikləri daha da genişlənmişdir. Gündünlükdə erməni vəhşiliklərinin xronologiyası davam etdirilir və aydın olur ki, onlar Naxçıvan şəhərinə silahlı basqın edib əhalini öldürməyə başlayırlar və martın 3-də şəhərin Oxlıxan və Qala məhəlləsini bombalayırırlar. Hücuma keçən erməni qoşunlarının qarşısını qəhrəman naxçıvanlılar alır. Mart ayının yeddinisədək davam edən müharibədən sonra ermənilər hiyləyə əl atır və sülh təklifi ilə çıxış edirlər. Erməni milli komitəsi təklif edirdi ki, müsəlmanlar tərkisilah olsunlar, ancaq bu təklif qəbul edilmir və həmin gün axşam saat 5-dək atışma davam edir. Müəllif həmin məddədə həlak olmuş müsəlmanların adlarını sadalayır və məlum olur ki, onların arasında hətta İrandan olan vətəndaşlar da vardır.

“Bu yazı mətnlərində işlənan “nisfi”, “bulunan”, “piş”, “minvalla” kimi sözlər həm də Naxçıvan dialektinin XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində ümumi ləksikonudur. “Müsəlman” kəlməsinin mənası azərbaycanlı deməkdir. Həmin dövrdə “azərbaycanlı” yox, “müsəlman” deyilməsinin də xüsusi səbəbi var. Camaat hiss edirdi ki, faktiki olaraq müharibə erməni və bölgənin müsəlman əhalisi arasında gedir. Ermənilər təkcə türk mənşəli azərbaycanlıları deyil, bütün müsəlmanları öldürüb “Böyük Ermənistan” yaratmaq məqsədi ilə coğrafi məkan hazırlayırdılar. Bunun üçün yerli əhalini ata-baba torpaqlarından qovmaq və bu torpaqlarda erməni mənsəli əhalini yerləşdirmək lazım idi” [3, s. 252].

Əlyazmadakı 27 aprel tarixinə aid olan qeydlərdən məlum olur ki, “sanlı türk əsgərləri Şahtaxtıya çatmışlar” [2, s. 33]. Həmin tarixdən etibarən hadisələr artıq müsəlmanların xeyrinə dəyişir, ancaq erməni fitnəkərliliyi hələ də davam edir. Sonrakı səhifələrdə artıq azərbaycanlıların qəddar düşməni olan erməni komandiri Andronikin adı çəkilir: “Andronikin güvəsi Culfa tərəfindən şərqi tərəfi ilə Naxçıvana tərəf yürüyü edirdi... Bu gün Andronikin dəstəsinin Yayıç əhalisindən endirdiyi zərbələrə tab gətirməyib dala oturmaş xəbəri alındı” [2, s. 56-57]. Əlyazmada Andronikin rəhbərliyi altında Azərbaycan kəndlərinə edilən hücumlardan, törədilən qanlı faciələrdən kifayət qədər bəhs olunur.

Əlyazmanın bu səhifələri həm də tarixi sənəd xarakteri daşıyır. Məhz həmin qeydlər əsasında Andronikin törətdiyi qanlı faciələr bəyənəlxalq ictimaiyyət qarşısında ifşa oluna bilər. Müəllif demək olar ki, Andronikin komandanlığı altında azərbaycanlılara qarşı aparılmış hərbi əməliyyatların xronoloji ardıcılıqla qeyd edir. Bu qeydlər tarixi sə-

nəd olmaqla yanaşı, həm də xalqımızın qan yaddaşı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeydlərdən məlum olur ki, qanığın Andronik təkcə Naxçıvanda deyil, bütün bölgədə fəali fəaliorinin iiraçısı olmuşdur.

Əlyazmanın sonrakı səhifələrində türk ordularının Naxçıvanı tərk etməsi təsvir olunur. Müəllif Naxçıvanın idarəçiliyi ilə bağlı nöyabr verir və rəhbərliyan gündəlik iş rejimi ilə bağlı məsələləri yazır. 1918-ci il noyabr ayının 14-nə aid olan qeyddə isə bunlar aydın olur: "Sonra Məhəmməd İmamzadə məclisi-idarəyə daxil olub bir baş Xəlil bəy və İbrahim ağa Şaxtənzinski cənablarının dillərindən söylədi ki, Naxçıvan və həvalisi erməni hökuməti elan olubdur. Ona binaən erməni taifəsi böyük bir qüvvə ilə Naxçıvan üzünə yürüş edib işğal etmək və hökumət icra etməsi təşəbbüsündə bulunur" [2, s. 86]. Bu qeydlərdən məlum olur ki, Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə keçən iclasın qərarından irəli gələn fəsadlar artıq noyabr ayından etibarən bölgəni haqlamağa və əhalini "kofa və hayacana" salmağa başlamışdır.

Əlyazmanın 28 noyabr, 4 dekabr tarixinə aid qeydlərində Araz-Türk hökumətinin bölgədəki idarəçiliklə əlaqədar işlərindən bəhs olunur. Hökumətin erməni təxribatlarına qarşı tədbirləri qeyd edilir. 1919-cu il yanvarından etibarən bölgədə baş verən erməni təxribatları təfəssilə ilə əlyazmada verilir. Əlyazma mətləblərində diqqət çəlb edən məqamlardan biri də budur ki, müəllif bəzən hərbi-siyasi hadisələrin arxasında kimlərin durduğunu da şərh edir: "Türkiyənin 9-cu firqəsi Bəyaziddən bu tərəfə hərəkət etmiş, "dikəya diviziya" gəlib Dilicani işğal edibdir. Sərəvədar ermənilər İrəvan şəhərini taxliyyə edib fərar ediblər. Andronikin dəstəsi Gorus tərəfində müsəlmanlar tərəfindən zərbələrə ducar olduqlarından pərakəndə olmuş, ingilis məmurları Qafqaza hərəkət edibdir ki, Qafqazda Rusiyanın istiqlalını təzəleyib, dəmir yolunu təhti-ixtiyarına alsın" [2, s. 98]. Başqa qeyddə isə deyilir: "İrəvanda fransız nüməyəndəli oturmuşlar. Müsəlman kəndlilərin adamları ki, bu son zamanda müharibəsiz tərk-i-silah olaraq təslim olmuşlar, bunlara ermənilər olmazın cəza və cəfa verməkəddirlər. Müsəlmanların cavan, iş bilən və möhtəməmlərindən tutub edam edirlər. Bəcih qızların ismətlərinə təcavüz etməklə bərabər, müqtədər cavanlarını tutub kimisinin dərisini diri-diri soyub, kimisinin azasından gündə bir az doğramağa həzz bərdar olur" [2, s. 101].

Bu qeydlərdən məlum olur ki, ingilislər, fransızlar və ruslar həmişə olduğu kimi, bu dəfə də tarixi şəraitdən istifadə edərək milli münaqişələri qızışdırmaq məqsədində müxtəlif tədbirlər həyata keçirmişlər. 1919-cu il may ayının beşinə aid qeydlərdən oxuyuruq: "İngilis generalı Deyvi cənablarının müşayiəti ilə gələnler Xaytsov Naxçıvanə təyin edilən erməni general-qubernatoru və bir neçə nəfər erməni məmurları idilər... Müşavirə və müzakirə zamanı Xaytsov Naxçıvanda erməni hökumətinin müvəqqəti olaraq bulunmasını və müsəlmanların ona tabe olması barəsində təklifdə bulundu. Müsəlmanlar isə "biz erməni hökumətinə tabe olmaq və onunla yaşamaq bizə müsəidə etməz" sözlərini ümumi bir səslə izhar edildər və sabiq protestlərdə davam etdikdə Xaytsov söylədi: "Biz erməni tayfası buraya hökumət etmək istəmirik, faqət bizi və sizləri bu əmrə tabe olmağa ingilis dövləti məcbur qılır. Çünki məzbur dövlət bütün dünyaya səhilibk edir və hər taifə ilə, onun əmrinə etiraz edərsə, ol taifə onun hüzurunda asiyyətdə olur. Əlavə olaraq bu fitna qət olunubdur. Müsəlman, gürcü və erməni nüməyəndələrinin raylərinə hər halda bu iş qəbul olmalıdır". Müsəlmanlar yenə qəbul etməyib, əvvəlki etirazlarında bulundularsa da, bunların etirazlarına və Deyvi və nə də sairləri güş verməyib, Milli Şuranın zalını tərk qıldılar. Bu iş əhalinin həpsinin hüsünü pozub yas və təhəssürə ducar qıldı" [1, s. 122-123].

Bu qeydlərdən məlum olur ki, bəlgəyə çirkin niyyətlə gələn ingilislər özlərinin niyyətlərini həyata keçirmək üçün satqın ermənilərdən məharətlə istifadə edirlər. Ermə-

nilər bölgədə xristian dövlətlərinin hegemonluğunu görüb bu vəziyyətdən öz niyyətlərini həyata keçirmək – Böyük Ermənistan yaratmaq xülyasını həyata keçirmək istəmişlər. Əlyazmadakı qeydlərdən məlum olur ki, əhali onların bu niyyətinin həyata keçməsinə hər vasitə ilə mane olmuşdur.

M.B.Əliyevin əlyazmasındakı bu kimi qeydlər, Naxçıvanın qanlı-qadalı günlərindən xəbər verir. Bir tərəfdən erməni fitnakarlığından cana gələn xalq, ikinci tərəfdən də milli layəqətinin təhçir olunduğunu görür. Nifrət etdiyi erməni "taifəsinin" əsarəti altına düşməsindən "müskül və pərişan" olur. Müəllif həmin anlarda baş verən qanlı hadisələrdən – "boğulan", təhçir olan, ev-əşiyi talan olan naxçıvanlılardan bəhs edir. Ermənilərin naxçıvanlılara qarşı etdiyi müsbətləri konkret faktlarla göstərir.

Əhali ermənilərin qanlı aksiyalarında onların konkret qorumaq üçün Naxçıvanı tərk edib İrana üz tutmaq məcburiyyətində qalır: "Biçarə mühacirin nə dərsədə müsibətə bulunmasını qələm yazmağa acizdir" [1, s. 131]. Bu müsibətlər bəzə 1993-cü illərdəki Qarabağ hadisələrini xatırladır. Mühəsirəyə düşən Zəngilan əhalisi Araz çayından keçib İrana gedəndə nə qədər insan tələf olmuşdur.

Əlyazmada təsvir edilən 1920-ci il oktyabr hadisələri də həmin dövrün tarixi həqiqətlərinə aydınlıq gətirir: "31/7/36-da (10.10.1920-ci il – S.İ.) Xəlil paşanın bolşevik dəstəsi ilə Şahbuza gəldiyini və Naxçıvana tərəf hərəkət etmək xəbəri alındığına mühacirlər və Şahbuz müsəlmanlarının ruhu bir az yüksəldi" [1, s. 131]. Bu qeydlərdən məlum olur ki, bolşeviklərin bölgədə hakimiyyətə gəlməsi ilə imperialist qüvvələrin əl-qolunu bağlayır və ingilislər, fransızlar ermənilərin əli müsəlmanlar əleyhinə fitnə-fəsad törədə bilmirlər.

Əlyazmanın sonrakı qeydində oxuyuruq: "Bakıdan Şura hökuməti tərəfindən komissar Vəliyovun, Əsgərov və digər təşkilatçılar Naxçıvanə varid oldular... Bu gün rus yoldaşlar trenlə İrəvana hərəkət edildər. Şəhər bunlar tərəfindən təxliyyə olundu. Yoldaş Vəliyov tərəfindən Naxçıvanın istiqlalıyətini barəsində elan verildi" [1, s. 131-132]. Sonrakı qeydlərdən məlum olur ki, əhali bu bəyanatı birmənalı qəbul etmir və 9 yanvar 1920-ci ildə saat 12 radələrində camaat şəhər klubuna yığılıb bu məsələni müzakirə edir və Vəliyovun bəyannamənin mahiyyətini açıqlayır. Bu hadisəni hamı eyni cür qəbul etmir və Məhəmməd Rəhim Hüseynzadə adlı bir kas həttə qiyam qaldırıb Vəliyovun evinə gedərək onu təhçir edir: "Məhəmməd Rəhim Hüseynzadə başına bir qədər müsəlman adamı toplayıb, yoldaş Vəliyovun evini mühasirə etdi. Məhəmməd Rəhim Hüseynzadə bir neçə adamla evə daxil olub yoldaş Vəliyovun cürbəcür naləyiq sözlər demişlər. Bu işi uçot Təkbir Səfərov, çəka sədri Şirzad Əliyev və Fəzəli Bağırov bildikdə filfövr qabaqın almağa çalışmışlar. Şirzad Əliyev gəcə ilə Şaxtənzada gedib qırması ordu qüvvəsinə şəhərə yetirir. Məhəmməd Rəhim Hüseynzadə 100 adamla 60 ədəd tüfəng götürüb Qaraçüq yolu ilə İsmayil Bəlqanı vasitəsilə İrana keçdilər. 13 yanvarda şəhərdə böyük bir həyacan qaldı. Yoldaş Vəliyovun siyasəti altında həyəcandan qabağı alınıb, əmniyyət bərpa edildi. Yaşasın böylə siyasət sahibi olan yoldaş Vəliyov" [1, s. 132]. Bu sözlərdə də əlyazma bitir.

Deyənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, Mirza Bağır Əliyevin "Qanlı günirizim" adlı gündəliyi 1918-1920-ci illərdə Naxçıvanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrin xronologiyasını əks etdirən olduqca sanballı elmi mənbədir. Əlyazmada Naxçıvanda XX əsrin əvvəllərində baş verən ictimai-siyasi hadisələr, xüsusilə erməni vəhşilikləri konkret faktlarla və xronoloji ardıcılıqla öz əksini tapanmışdır.

1. Əliyev M.B. Qanlı günlərimiz. Bakı: Azərənəşr, 1993, 142 s.
2. Əliyev M.B. Qanlı günlərimiz. 1918, əlyazması, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Şifr: B-3337/22389.
3. İbrahimov S.M. Naxçıvanın mədəni-mədəni irsinə dair əlyazma mətnləri. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 336 s.

Сабухи Ибрагимов

**ИСТОРИЧЕСКАЯ РУКОПИСНАЯ ЛЕТОПИСЬ О НАХЧЫВАНЕ
КОНЦА XIX-НАЧАЛА XX ВЕКОВ**

В статье рассмотрен один из рукописных текстов о Нахчыване начала XX века – дневник Мирзы Багира Алиева под названием «Наши кровавые дни». Этот дневник является довольно серьезным научным источником, отражающим хронологию политических событий, происходивших в Нахчыване в 1918-1920 гг. В рукописи на основе конкретных фактов сообщается о политических событиях, происходивших в Нахчыване, особенно о зверствах армян. Из произведения становится ясно, что автор не занимал предвзятой позиции при оценке событий, он старался призвать оба народа к объективному взгляду и показать настоящего врага.

Рукописи, являясь одним из ценных источников сокровищницы культуры, играют беспримерную роль в просвещении современников, в донесении до них истории прошлого в литературной форме. С этой точки зрения одной из важных задач, стоящих перед нами, является исследование и обнаружение произведений азербайджанских мыслителей-классиков, в том числе писателей и поэтов Нахчывана.

Ключевые слова: *Нахчыван, рукопись, текст, история, «наши кровавые дни», Мирза Багир Алиев.*

Sabuhi Ibrahimov

**HISTORICAL MANUSCRIPT CHRONICLE ABOUT NAKHCHIVAN
OF LATE XIX-EARLY XX CENTURIES**

The paper considers one of the manuscript texts about Nakhchivan of the beginning of the XX century – Mirza Bagir Aliyev's diary entitled "Our Bloody Days". This diary is a rather serious scientific source reflecting the chronology of political events in Nakhchivan in 1918-1920. This manuscript reports on the basis of specific facts about political events that took place in Nakhchivan, especially about the Armenians' atrocities. It becomes clear from this work that the author did not occupy a prejudiced position in assessing these events; he tried to call both people to an objective view and show the real enemy.

Manuscripts as one of valuable sources of culture treasury play an unprecedented role in enlightening contemporaries, in conveying to them the past history in literary form. From this point of view, one of our important tasks is the research and publication of works of Azerbaijani classics and thinkers, including writers and poets of Nakhchivan.

Keywords: *Nakhchivan, manuscript, text, history, "Our bloody days", Mirza Bagir Aliyev.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)